

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-64>

УДК 373.2.091.4"18/19

Січкара А.Д., Дем'яненко В.І.
Київський університет імені Бориса Грінченка

ВПРОВАДЖЕННЯ ІДЕЙ ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ У ПРОГРАМОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ДРУГОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ СТ.)

Анотація. Досліджено особливості впровадження діяльнісних засад в програмово-методичне забезпечення суспільного дошкільного виховання в підросійській Україні періоду імперської доби. Висвітлено внесок засновників приватних дитячих садків (К. Безменова, М. Данилевич, О. Домонович, К. Шабаліна) та Київського товариства народних дитячих садків у створення програм та методичних рекомендацій вихователям із урахуванням ідей діяльнісного підходу фребелівської педагогічної системи (ідея діяльнісної природи дитини, ідея взаємозв'язку розумового розвитку і фізичної активності, ідея розвитку пізнавальної діяльності, ідея самодіяльності й творчого самовираження, ідея гри як вродженої необхідності й умови розвитку дитини-дошкільника, ідея ручної праці як провідного засобу отримання знань і розвитку дитини). Схарактеризовано програмові матеріали розроблені Н. Лубенець та М. Петерсен щодо впровадження ідей діяльнісного підходу з позицій неофребелізму, актуального в теорії і практиці досліджуваного періоду.

Ключові слова: програма, методичні рекомендації, план занять в дитячому садку, виховна система Фребеля, ідеї діяльнісного підходу.

Sichkar Alla, Demianenko Valentyna
Borys Grinchenko Kyiv University

IMPLEMENTATION OF IDEAS OF THE ACTIVITY APPROACH IN PROGRAM-METHODICAL SUPPORT FOR PRESCHOOL EDUCATION IN UKRAINE (END OF XIX – THE BEGINNING OF THE SECOND DECADE OF THE XX CENTURY)

Summary. The article reveals the feature of the implementation of activity principles in the program-methodical provision of social preschool education in the Russian Ukraine during the period of the imperial era (the end of the XIX – the beginning of the second decade of the XX century). Highlighted the contribution of the founders of private kindergartens (K. Bezmenov, M. Danilevich, O. Domonovich, K. Shabalin) and the Kyiv Community of Kindergartens in the creation of programs and methodical recommendations to educators considering the ideas of the activity approach of the Frebel's pedagogical system (the idea of the active nature of the child, the idea about the relationship of mental development and physical activity, the idea of development of cognitive activity, the idea of self-expression and creative expression, the idea of the game as the innate necessity and conditions of development of preschool child, idea of manual labor as the leading way of gaining knowledge and development of the child). The article deals with the comparative analysis of program-methodical materials developed by teachers N. Lubenets ("The plan of conversations, subject lessons and classes in kindergarten" (1907), "The approximate program of lessons in a kindergarten" (1908) and M. Petersen ("Plan of lessons in kindergarten" (1911-1912; 1914)). It is revealed that despite some differences in the views of teachers on the content of educational work with children, the algorithm for constructing a pedagogical process, the indicated program-methodical materials are prepared on the basis of progressive scientific achievements in pedagogy and psychology in relation to the activity nature of a child of preschool age. The article describes the methodical advice of N. Lubenets (head of the Kyiv Community of National Kindergartens) to kindergarten educators regarding the organization and conduct of Freelance classes: construction of cubes, lying out of sticks, interweaving of stripes – which she developed from the standpoint of neo-frebelism, actual that time in theory and practice of preschool education of Ukraine

Keywords: program, methodical recommendations, plan of lessons in kindergarten, educational system of Frebel, ideas of activity approach.

Постановка проблеми. Пріоритетними завданнями сьогодення в системі освіти України, зокрема дошкільної, є розвиток та саморозвиток особистості як суб'єкта діяльності, забезпечення умов для її самореалізації. Це зумовлює впровадження в освітній процес закладу дошкільної освіти діяльнісно-компетентнісного підходу на основі принципу логічної доповнюваності.

З огляду на актуальність питань модернізації сучасної дошкільної освіти на діяльнісних засадах значний інтерес складає теоретико-практична спадщина педагогів періоду імперської доби (Н. Лубенець, М. Петерсен), що започаткували впровадження ідей діяльнісного підходу в змістово-методичне забезпечення дошкільного ви-

ховання з позицій неофребелізму. Вивчення творчих здобутків педагогів сприяє успішному вирішенню завдань реформування сучасного дошкільля з урахуванням історико-педагогічного досвіду попередніх періодів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснений історико-педагогічний пошук показав, що окремі аспекти досліджуваної проблеми в зазначених хронологічних межах презентовано в сучасних наукових історико-педагогічних розвідках, а саме: змістове наповнення педагогічного процесу в дитячих установах (О. Венгловська); генеза діяльнісного підходу до навчання і виховання дітей дошкільного віку (Г. Іванюк); проблеми дошкільного виховання у творчій спадщині

Н. Лубенець (Т. Куліш); змістово-методичне забезпечення літніх дитячих майданчиків (А. Січка, Є. Потапенко); розвиток теоретико-практичних засад суспільного дошкільного виховання (С. Пошиченко, І. Улюкаєва).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Як засвідчують історико-педагогічні студії праць вищезазначених науковців проблема впровадження ідей діяльнісного підходу в програмово-методичне забезпечення дошкільного виховання України (кінець XIX – початок другого десятиліття XX століття) в них висвітлена фрагментарно або опосередковано. Це визначило тематику запропонованої розвідки.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідити творчий доробок педагогів щодо впровадження ідей діяльнісного підходу в програмово-методичне забезпечення суспільного дошкільного виховання на українських теренах (кінець XIX – початок другого десятиліття XX століття).

Виклад основного матеріалу. У період імперської доби програмово-методичне забезпечення дошкільного виховання не входило у сферу компетенцій держави. З кінця XIX – початку XX століття окремі ідеї діяльнісного підходу знайшли втілення в програмах, розроблених власниками приватних дитячих садків (К. Безменова, М. Данилевич, О. Домонович, К. Шабаліна) у міру розуміння цих ідей їх авторами. Свідченням цього є аналіз матеріалів із фонду 707 (програми, звіти інспекторських перевірок [4; 5; 6; 11], що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України. Програми залишалися надбанням власників дитячих садків, не були предметом публічних обговорень, що призводило до розбіжностей у практиці трактування та впровадження в педагогічний процес діяльнісних засад за системою Ф. Фребеля, актуальною на той час в підросійській Україні.

З 1907 року створення програм та методичних рекомендацій щодо впровадження ідей діяльнісного підходу в зміст дитячого садка було пріоритетним завданням Київського товариства народних дитячих садків. До цієї роботи активно долучилася Н. Лубенець, яка була прихильницею педагогічної системи Ф. Фребеля й поділяла його погляди стосовно того, що розвиток дитини успішно здійснюється в процесі її діяльності й саме відповідно до цього повинен будуватися педагогічний процес. Ці погляди лягли в основу розробленого Н. Лубенець «Плану бесід предметних уроків і занять в народному дитячому садку» (1907) [3] та «Орієнтовної програми занять в дитячому садку» (1908) [2].

Аналіз вищезазначених програм і методичних рекомендацій вихователям засвідчує, що в цих документах ураховувалися вікові особливості дітей та пропонувалося максимальне забезпечення їхньої природної потреби в діяльності. Такий підхід сприяв вирішенню завдань усебічного розвитку, формуванню творчої винахідливості дошкільників шляхом планування щоденних екскурсій і прогулянок, праці в природі, рухливих ігор у всіх вікових групах, а також залучення дітей до спеціально організованих занять із малювання, ліплення, нанизання намистинок, кілець із соломи та паперу, вирізування, наклеювання, викладання, конструювання, вишиван-

ня, плетіння, виготовлення нескладних іграшок із покидькового матеріалу. Зміст дитячих робіт був тісно пов'язаний з предметом бесід, розповідей, метою прогулянок, екскурсій. Таким чином, дитячі роботи служили своєрідною ілюстрацією до засвоєних дітьми відомостей і пережитих вражень від побаченого й почутого, що, на нашу думку, є важливим для розумового розвитку дітей, зокрема їхньої довільної уваги, пам'яті, мислительної активності, спостережливості і, закріплення отриманих знань про природу та явища соціального життя.

Н. Лубенець розробила методичні поради вихователям щодо організації та проведення фребелівських занять: побудови з кубиків [13], викладання паличок [14], переплітання смужок [15]. Упровадження фребелівських занять у практику дитячих садків, що їх пропонувала Н. Лубенець у методичних рекомендаціях, сприяло розвитку мовлення, творчості, фантазії дітей. Водночас, активно діючи під час фребелівських занять, дитина мала можливість розширювати й уточнювати свій досвід щодо об'єктів оточуючого довкілля, усвідомлено засвоювати просторові уявлення, кількісну та порядкову лічбу, вправлятися в орієнтуванні в просторі, координації рухів, розвитку дрібних м'язів руки. Вищезазначене дає підставу стверджувати про забезпечення змістово-методичного впровадження ідей діяльнісного підходу в нормативно-методичних матеріалах, які розроблялися Київським товариством народних дитячих садків під керівництвом Н. Лубенець.

Цікавим для вивчення в сучасних умовах реформування українського дошкільця є творчий доробок М. Петерсен. Педагог відома як автор «Плану занять в дитячому садку» (1911-1912; 1914), котрий постійно зазнавав змін щодо змісту, порядку організації життя дітей, однак незмінними залишалися діяльнісні засади, що лежали в основі цього документа. «Плану занять в дитячому садку» М. Петерсен, складений для роботи з дітьми 5-7 року життя, що друкувався впродовж 1911-1912 років на сторінках журналу «Дошкільне виховання», був своєрідною наочністю змістово-методичного забезпечення реалізації окремих ідей діяльнісного підходу в практиці дошкільного виховання. Особливість його полягає насамперед у розподілі змісту матеріалу, передбаченого для засвоєння дітьми. На відміну від програм, підготовлених Київським товариством народних дитячих садків, у яких зміст навчально-виховної роботи розподілявся за видами діяльності, місяцями та віковими групами, у «Плані занять в дитячому садку» (1911-1912) М. Петерсен упродовж першого тижня кожного місяця передбачалося засвоєння дітьми нових понять про форму й колір; упродовж другого тижня – про життя рослин; третього – про життя тварин; четвертого – про життя людей [7].

Згідно із планом занять М. Петерсен у садку передбачалися різні види ручної праці за системою Ф. Фребеля, а саме: згинання паперу, вирізування, складання, виколювання, вишивання, плетіння, викладання, малювання. Роботи, виконані під час занять, зберігалися у виготовлених самими дітьми на початку місяця зошитах. Об'єднані певною темою об'ємні роботи, створені впродовж місяця, розміщувалися на «підданому

столі». «Сюди вкладають виконані роботи: дерева, гриби, вовк, будиночок, Червона шапочка – і казковий ліс готовий», – підсумовувала М. Петерсен [7, с. 487].

Своєрідність побудови педагогічного процесу відповідно до «Плану занять в дитячому садку» (1911-1912) М. Петерсен виявлялася в тому, що перші уявлення про форму, колір предметів, життя рослин, тварин і людей діти здебільшого отримували в ході виконання робіт на заняттях із ручної праці, а під час бесід або читання ці знання уточнювалися, закріплювалися. Наприклад, бесіди про форми предметів: «Які предмети круглі, чотирикутні, квадратні?» передувало заняття з ручної праці (вирізування). Під час заняття кожній дитині пропонувалося за зразком дібрати задану кількість геометричних форм відповідного кольору та розміру, викласти їх як трафарети на сторінці свого зошита, обвести олівцем і розфарбувати намальовані таким чином геометричні фігури в червоний, синій, жовтий кольори. Вирізати за контуром чотири квадрати й один круг із кольорового паперу, скласти зірочку та наклеїти її на обкладинку зошита. Бесіди про форму листків, метою якої було засвоєння понять «неправильне коло», «яйцеподібне», «багатокутник» та інформації «про дерева загалом», передувало заняття з вирізування, під час якого діти серед зібраних ними листків мали вибрати листок тополі, у зошиті обмалювати олівцем його контур, розфарбувати в зелений колір. Пропонувалося вирізати за контурами із зеленого паперу листя тополі, дуба, клена та вклеїти в зошит, а на обкладинці зошита намалювати візерунок із листя. При цьому увага дітей зосереджувалася на сприйнятті відмінностей щодо форми листя й на зеленому кольорі, який був новим для них [7, с. 479–481].

На думку М. Петерсен, така логіка побудови навчального процесу давала змогу підготувати дітей до участі в бесідах, сприяла усвідомленому сприйняттю певних понять за рахунок досвіду, отриманого під час діяльності із зазначеними предметами на заняттях із ручної праці. Однак аналіз тематики й змісту обов'язкових суботніх занять із ліплення, передбачених аналізованим «Планом занять в дитячому садку», вказує на те, що вони порушують цю логіку. Як уже зазначалось, у роботах із глини діти переважно втілювали уявлення про предмети, із якими ознайомилися впродовж тижня. Зауважимо, що предмет обговорення під час бесід і читання не завжди виявлялися змістом роботи дітей під час ручної праці, що, на наш погляд, не сприяло забезпеченню цілісності знань дошкільників. Дещо знижує педагогічну цінність «Плану занять в дитячому садку» (1911-1912) М. Петерсен в порівнянні з програмами, створеними на базі Київського товариства народних дитячих садків, те, що в «Плані...» не було передбачено працю дітей у природі, спостереження під час прогулянок, екскурсій. Це, в якійсь мірі, обмежувало можливості дітей активно пізнавати предмети й явища природи, соціальне оточення та знижувало можливості природного наочного засвоєння знань.

Аналіз тематики й змісту бесід, уміщених у «Плані занять в дитячому садку» (1911-1912)

М. Петерсен, свідчить про те, що педагогом урахувалися наукові погляди в педагогіці та психології стосовно діяльній природі дитини, а також взаємозв'язок розумової та фізичної активності. Зокрема, уже сама назва бесіди про форму яйця – «Не круг і не квадрат» – передбачає вирішення певної проблеми, що спонукає дітей до порівняння, аналізу, міркування, висловлення власних суджень, на основі яких діти здобувають нові знання під керівництвом вихователя. Для закріплення уявлення про форму 5-6 дітей обома руками одночасно малювали на дошці два яйця («золоте і просте») [7, с. 483]. Доцільність такого виду дитячої діяльності, що простежується впродовж усього «Плану занять в дитячому садку» (1911-1912) М. Петерсен, одержала психологічне обґрунтування в праці І. Сікорського «Душа дитини, з коротким описом душі тварини і душі дорослої людини» (1909). Зокрема, вчений з позицій діяльнісного підходу пояснював залежність розумового розвитку дітей від їхньої рухової активності, зазначаючи, що рухи, які супроводжуються м'язовими відчуттями й асоціюються відчуттями інших органів чуття, служать для закріплення в пам'яті всієї сукупності вражень, а в майбутньому – стають вихідним пунктом для сприймання [12].

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що «План занять в дитячому садку» (1911-1912) М. Петерсен можна вважати методичним керівництвом для впровадження окремих ідей діяльнісного підходу фребелівської системи виховання в практику дитячого садка в Україні періоду імперської доби.

Трансформацію поглядів М. Петерсен щодо реалізації ідей діяльнісного підходу в практиці дошкільного виховання можна простежити за примірниками «Плану занять в дитячому садку» [8; 9; 10], що впродовж 1914 року оприлюднювалися на сторінках педагогічного часопису «Дошкільне виховання». Цей план трактувався автором як орієнтовна програма, що мала на меті допомогти педагогам знайти свій «найбільш правильний шлях» для зацікавлення дітей змістом освітньої діяльності і сприяти створенню умов для їхнього розвитку.

У передмові до «Плану занять в дитячому садку» (1914) [8] викладено методичні поради вихователям щодо його реалізації в практиці дитячого садка. М. Петерсен зазначала, що заporукою життєздатності й природності занять в дитячому садку є передусім відмова від «сліпого» дотримання будь-якої наперед складеної програми та наміченої мети, якою б ідеальною вона не була з огляду на теоретичні постулати. Основним критерієм добору змісту занять педагог вважала інтереси дітей, тому що «навіть дуже серйозна підготовка до занять і самі ідеальні наміри не приведуть ні до чого, якщо дітям запропонований матеріал буде нецікавий» [8, с. 27–28]. М. Петерсен вважала доцільним, щоб вихователі керувалися орієнтовною програмою, яка б чітко відображала «шлях і напрямку», за яким потрібно здійснювати розвиток дітей, а теми для бесід і перелік низки робіт, засвоєння техніки виконання яких було б корисним для дітей, складалися з урахуванням кількісного складу дітей, рівня їхнього розвитку й віку.

На відміну від «Плану занять в дитячому садку» (1911-1912) М. Петерсен, зміст якого був розрахований на роботу з дітьми виключно старшого дошкільного віку (5-7 років), зазначена програма вже включала заняття для дітей 4-8 років. Визнаючи те, що дітей найбільше цікавлять явища природи, педагог уважала, що найбільш вдалим є поєднання тем за порами року. При цьому вона зазначала, що не слід «вихоплювати» окремі предмети з оточення дітей, а варто намагатися об'єднати дитячі уявлення, систематизувати, згрупувати їхні враження, поглиблювати, а не розширювати знання. Зміни поглядів М. Петерсен на природу як чинника розвитку дітей і розширення умов для самостійного пізнання оточуючого світу знайшли виявлення в тому, що педагог вбачала обов'язковою вимогою до облаштування дитячого садка наявність саду, де діти могли б доглядати за рослинами, спостерігати за їх розвитком, вивчати їх особливості, експериментувати, та двору, сприятливого для ігор дітей упродовж року [8, с. 29–30].

У педагогічній практиці М. Петерсен ключовими ідеями були ті, що суголосні діяльності дитини у всіх вимірах. З цих позицій вона адаптувала ідеї західноєвропейської теорії вільного природовідповідного виховання. Це засвідчує трактування цілей, які педагог пропонувала вихователям під час керування заняттями з дітьми, і радила розвивати в дітей: 1) життєрадісний настрій; 2) інтелектуальність; 3) самостійність.

Життєрадісний настрій, на її думку, досягається тоді, коли вихователь враховує індивідуальні особливості та діяльну природу дітей, створює умови для забезпечення їхньої активної діяльності впродовж дня.

Розвиток інтелектуальності педагог вбачала в тому, щоб за допомогою бесід, розповідей спонукати дітей пригадувати пережиті ними відчуття й обмінюватися спостереженнями та уявленнями за допомогою слова й малюнка. Саме в малюнку, на її переконання, найкраще передається іншим «життя дитячої душі». М. Петерсен рекомендувала вихователям ставитися дуже обережно до формування в дітей дошкільного віку нових понять. На її переконання, значно «корисніше поглиблювати і об'єднувати уявлення, які уже є у дітей», а не навіязувати їм нові знання [8, с. 31–32].

М. Петерсен висловлювала думку про те, що, здійснюючи інтелектуальне виховання, дитячий садок водночас повинен прагнути розвивати в дітей самостійність і самодіяльність. Зауважимо, що, не вживаючи терміни «господарсько-побутова праця» та «самообслуговування», визначені Н. Лубенець як види праці, М. Петерсен визнавала за необхідне залучення дітей до діяльності, змістом якої є саме ці види праці. Запоруку розвитку самостійності М. Петерсен вбачала у спонуканні дітей, по можливості, обходитися без допомоги дорослих. Вона рекомендувала здійснювати розвиток органів чуття й м'язів у процесі залучення дітей до вільної гімнастики та спрямованих рухів, вільних і фребелівських ігор, занять із «фребелівськими дарами» і з дидактичним матеріалом М. Монтесорі, а також доглядати за квітами й тваринами [8, с. 31]. Варто зазначити, що «Плану занять в дитячому садку», складений М. Петерсен на 1914 рік, більшою мірою відпові-

дав вимогам щодо програмово-нормативних документів. Зміст освітньої роботи з дітьми в «Плані занять в дитячому садку» (1914) розподілено за місяцями, тижнями з урахуванням пів року. Уся робота з дітьми підпорядкована загальній темі місяця, наприклад: «Закінчення зими, перші ознаки весни»; «Зернятко» тощо. Порядок розподілу занять: 1) бесіди; 2) розповіді, казки, вірші; 3) ручна праця; 4) гімнастика й ігри, – свідчить про логіку навчального процесу, що близька до програм Н. Лубенець [2; 3].

Аналіз змісту роботи з дітьми, що поданий у «Плані занять в дитячому садку» (1914) М. Петерсен, підтверджує діяльну спрямованість цього документа. У ньому має місце залучення дошкільників до активної самостійної та пізнавальної діяльності під керівництвом вихователя. Зокрема, уявлення дітей про предмети і явища оточуючої дійсності, працю людей різних професій (квітникаря, городника, садівника, пасічника), які діти згідно із планом, що розглядається, набували під час цілеспрямованих спостережень у ході погулянок та екскурсій до міського парку або лісу, у поле, сад, оранжерею, на город, передбачено активізувати в бесідах, розповідях, закріпити в драматизації, роботах дітей під час малювання, аплікації, ліплення, вишивання, будування. Своєрідним стимулом до формування спостережливості, активного інтересу до оточуючого світу й самостійної пізнавальної діяльності були такі види робіт: залучення дітей до ведення зошитів, у яких вони фіксували (в малюнках, аплікації) стан погоди, повернення різних птахів з вірью; складання таблиць розвитку рослин на різних стадіях (від сплячого зародку до маленької рослини з корінцями, стеблом і листям, квітами, плодами); виготовлення гербарію різних квітів, листя тощо [8, с. 36–39; 9, с. 130–139; 10, с. 315–332].

Варто відзначити, що передбачена М. Петерсен у змісті «Плану занять в дитячому садку» (1914) діяльність дітей, котра включала дослідження та експериментування, як-то: «...принести в кімнату, покласти в воду на тепле місце гілки різних дерев з бруньками і дати їм розпуститися; саджати і доглядати за посадженим насінням, спостерігати за ростом рослин; простежити за перетворенням жаби з пуголовка; впіймати гусінь, знайти личинки, поспостерігати за їх перетворенням...», сприяла усвідомленню дошкільниками природних законів життя в рослинному і тваринному світі [9, с. 138; 10, с. 326]. Важливо, що ці знання діти мали отримувати не на основі словесних методів (із розповідей вихователя або читання книг), а самостійно здійснювати їх пошук, що є актуальним і в сучасному українському дошкільлі.

Висновки і пропозиції. Історико-педагогічні розвідки свідчать, що впровадження ідей діяльничого підходу в практику дитячих садків підросійської України в період імперської доби відбувалося в два етапи: 1) за принципом простого перенесення в практику приватних дитячих садків та в міру розуміння їх сутності власниками (кінець XIX – 1907); 2) розвиток ідей діяльничого підходу з урахуванням досягнень тогочасної європейської та вітчизняної науки (1907-1914). Аналіз матеріалів програм і методичних рекомендацій вихователям, створених Н. Лубенець, М. Петерсен свідчить про те, що ці

документи акумулювали в собі ідеї діяльнісного підходу фребелівської педагогічної системи, які були актуальними в зарубіжній і вітчизняній (українській) теорії дошкільного виховання досліджуваного періоду.

Дане дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Перспективним напрямом дослідження залишається питання реалізації діяльнісних засад в практиці сучасного закладу дошкільної освіти.

Список літератури:

1. Іванюк Г.І., Січкара А.Д. Діяльнісний підхід до навчання і виховання дітей дошкільного віку в історико-педагогічному контексті ХХ століття. *Пед. науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 2. С. 119–130.
2. Лубенець Н. Примерная программа занятий в детском саду. *Отчет о деятельности Киевского общества народных детских садов*. Киев, 1908. С. 77–85.
3. Народный детский сад (с приложением отчета о деятельности детского сада, приюта и школы нянь за 1906 г.). Киев : Тип. Кушнерев И.Н., 1907. 96 с.
4. О содержании М.А. Данилевич детских садов в г. Гаисине. *Центральный государственный исторический архив Украины*. Ф. 707, оп. 202, д. 10, ч. 16, 8 л.
5. О ревизии учебных заведений. *Центральный государственный исторический архив Украины*. Ф. 707, оп. 262, д. 3, 8 л.
6. О разрешении открыть в Киеве детский сад для детей обоого пола с пансионом при нем Ольге Николаевне Домонович (по мужу – Шипилло). *Центральный государственный исторический архив Украины*. Ф. 707, оп. 317, д. 419, 43 л.
7. Петерсен М. План занятий в детском саду. *Дошк. воспитание*. 1911. № 6. С. 476–488.
8. Петерсен М. План занятий в детском саду. *Дошк. воспитание*. 1914. № 1. С. 27–39.
9. Петерсен М. План занятий в детском саду. *Дошк. воспитание*. 1914. № 2. С. 130–139.
10. Петерсен М. План занятий в детском саду. *Дошк. воспитание*. 1914. № 3. С. 315–332.
11. План и программа частного училища 3-го разряда для детей общего пола с открытием при нем Садам в г. Полтава домашним учителем Екатериной Яковлевной Шабалиной. *Центральный государственный исторический архив Украины*. Ф. 707, оп. 279, д. 68, 1–7 об. л.
12. Сикорский И.А. Душа ребенка: с кратким описанием души животного и души взрослого человека. Киев, 1909. 159 с.
13. Фребелевские занятия: постройки из кубиков. Киев : Изд. Киев. о-ва народных дет. садов, 1908. 8 с.
14. Фребелевские занятия: выкладывание палочек. Киев : Изд. Киев. о-ва народных дет. садов, 1908. 8 с.
15. Фребелевские занятия: переплетение лучин. Киев : Изд. Киев. о-ва народных дет. садов, 1908. 7 с.

References:

1. Ivanyuk G.I., Sichkar A.D. (2015). Dijal'nisnyj pidhid do navchannja i vyhovannja ditej doshkil'nogo viku v istoryko-pedagogichnomu konteksti XX stolittja [Activity approach to the education and upbringing of preschool children in the historical-pedagogical context of the XX century]. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, no 2, pp. 119–130.
2. Lubenets N. (1908). Primernaya programma zanyatij v detskom sadu [Sample program of classes in kindergarten]. *Отчет о деятельности Киевского общества народных детских садов* [Report on the activities of the Kiev Community of National Kindergartens]. Kiev, pp. 77–85.
3. (1907) Narodnyy detskiy sad (s prilozheniem otcheta o deyatel'nosti detskogo sada, priyuta i shkoly nyan' za 1906 g) [National kindergarten (with a report about the activities of kindergarten, shelter and nanny schools for 1906)]. Kiev : Kushnerev's Typography. (in Ukrainian)
4. O soderzhanii M.A. Danilevich detskikh sadov v g. Gaisine [About the maintenance M.A. Danilevich kindergartens in the city of Gaisin]. *Central State Historical Archive of Ukraine*.
5. O revizii uchebnykh zavedeniy [About the audit of educational institutions]. *Central State Historical Archive of Ukraine*.
6. O razreshenii otkryt' v Kieve detskiy sad dlya detey oboego pola s pansionom pri nem Ol'ge Nikolaevne Domonovich (po muzhu – Shipillo) [About permission to open in Kiev a kindergarten for children of both sexes with a boarding house to Olga Nikolaevna Domonovich]. *Central State Historical Archive of Ukraine*.
7. Petersen M. (1911). Plan zanyatij v detskom sadu [The plan of employment in kindergarten]. *Preschool education*, no 6, pp. 476–488.
8. Petersen M. (1914). Plan zanyatij v detskom sadu [The plan of employment in kindergarten]. *Preschool education*, no 1, pp. 27–39.
9. Petersen M. (1914). Plan zanyatij v detskom sadu [The plan of employment in kindergarten]. *Preschool education*, no 2, pp. 130–139.
10. Petersen M. (1914). Plan zanyatij v detskom sadu [The plan of employment in kindergarten]. *Preschool education*, no 3, pp. 315–332.
11. Plan i programma chastnogo uchilishcha 3-go razryada dlya detey obshchego pola s otkrytiem pri nem Sadom v g. Poltava domashnim uchitelem Ekaterinoy Yakovlevnoy Shabalinoj [The plan and program of a private school of the 3rd category for children of general sex with the opening of the Garden in Poltava by home teacher Yekaterina Yakovlevna Shabalina]. *Central State Historical Archive of Ukraine*.
12. Sikorsky I.A. (1909). Dusha rebenka: s kratkim opisaniem dushi zhivotnogo i dushi vzroslogo cheloveka [The soul of a child: with a brief description of the soul of the animal and the soul of an adult]. Kiev. (in Ukrainian)
13. (1908) Frebelevskie zanyatiya: postroyki iz kubikov [Frebel's classes: built from cubes]. Kiev : Kiev Publishing House of the Society of National Kindergartens. (in Ukrainian)
14. (1908) Frebelevskie zanyatiya: vykladyvanie palochek [Frebel's classes: laying out sticks]. Kiev : Kiev Publishing House of the Society of National Kindergartens. (in Ukrainian)
15. (1908) Frebelevskie zanyatiya: perepletienie luchin [Frebel's classes: interlacing stripes]. Kiev : Kiev Publishing House of the Society of National Kindergartens. (in Ukrainian)